

ОМОВЛЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО РЕАГУВАННЯ АДРЕСАТА НА МАНІПУЛЯЦІЮ ПОЗИТИВОМ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Наукова розвідка присвячена дослідженню засобів омовлення невербальної реакції адресата на застосовану щодо нього маніпулятивну тактику підвищення значущості. Висвітлено труднощі, з якими стикається дослідник, вивчаючи невербальну реакцію на комунікативні стратегії та їх тактики. Показано переваги художнього дискурсу як матеріалу для вивчення невербальної комунікації. Виокремлено й описано три види невербального реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника: позитивне, нейтральне та негативне. Простежено зв'язок між предметом оцінки компліменту-маніпулеми й характером невербального реагування адресата на нього.

Ключові слова: маніпулятивна стратегія позитиву, тактика підвищення значущості співрозмовника, комплімент-маніпулема, невербальна реакція адресата, висловлювання, екстралінгвальні чинники.

Shkitska I. Verbal Representation of the Addressee's Non-verbal Response to Positive Manipulation in Artistic Discourse. *The article is devoted to the study of the means of verbal representation of the addressee's non-verbal reaction to the applied to him or her manipulative tactics of increasing the interlocutor's importance.*

The purpose of the article is to highlight and describe the types of the addressee's non-verbal reactions to the manipulative tactics of increasing the interlocutor's importance on the material of Ukrainian fiction.

By emotional colouring, three types of responses to the manipulative tactics of increasing the interlocutor's importance have been identified. They are positive, neutral and negative ones.

It has been determined that the dominant type of the addressee's non-verbal reactions is a positive reaction, the most frequent among the manifestations of which is a mimic reaction in the form of a smile. The attributive adjectives of the lexeme «smile», related to its intensity, intentionality / involuntariness and the nature of expressed emotions, have been characterized and described. Among the types of positive reactions, in addition to mimic reactions, the reactions of eyes, autonomic reactions, gestures of a head and hands, laughter have been highlighted. The connection between the subject of a positive assessment of a manipulative compliment and the type of non-verbal response has been established. It has been determined that the most frequent is a positive non-verbal reaction to positively evaluative utterances, in which the subject of assessment is the interlocutor's personal qualities.

It has been shown that a neutral response to a positive manipulation marks such emotional states as surprise, embarrassment, indifference, apathy, boredom, humility and confusion. The verbal expression of a neutral non-verbal response to the manipulative tactics of increasing the interlocutor's importance is presented as the description of eyes' reactions, facial expressions, gestures, course of an activity, communicatively meaningful silence, as well as the description of characters' inner speech and their state of mind.

A negative non-verbal response to a positive manipulation is the least frequent in the studied type of discourse. It is represented by the description of visual contact, facial expressions and gestures, which express indignation, disagreement, resentment, disapproval, neglect, etc.

Key words: *manipulative positive strategy, tactics of increasing the interlocutor's importance, manipulative compliment, addressee's non-verbal reaction, utterance, extralinguistic factors.*

Вступ

Сучасні напрями науки про мову характеризуються різноманітністю підходів до її вивчення й інструментарію досліджень. Усе більше лінгвістичних праць засвідчують погляд на мову як засіб досягнення мети комунікації, розглядають мовленнєву діяльність індивіда крізь призму її прагматичності з урахуванням інтра- та екстралінгвальних чинників. Антропоцентричний підхід у мовознавстві спричинив посилення інтересу дослідників до комунікації в усіх проявах, зокрема до невербаліки (Солощук, 2009: 3). Він дає змогу збагатити знання про мову як динамічний об'єкт та атрибут людської діяльності, установити зв'язок між інтенціями мовця, комунікативною ситуацією, її характеристиками й мовними засобами, що обирає мовець у тому чи тому разі.

Сказане стосується і вивчення комунікативних стратегій та реакцій на них у світлі сучасних прагмалінгвістичних студій. Зокрема, сьогодні мовознавчих розвідок потребують реакції на маніпулятивну стратегію позитиву, репрезентовану комунікативними тактиками підвищення значущості співрозмовника, солідаризації та позитивного самопозиціонування. Відсутність наукових праць, присвячених опису засобів омовлення невербального реагування адресата на застосовану щодо нього маніпулятивну тактику підвищення значущості, зумовлює актуальність нашої статті.

Мета дослідження – виокремити й описати типи невербальної реакції адресата на маніпулятивну тактику підвищення значення

співрозмовника. Досягненню мети слугує виконання таких завдань: 1) порівняти частотність типів репрезентованої в художньому дискурсі невербальної реакції адресата на маніпуляцію позитивом; 2) описати способи й засоби їх омовлення; 3) з'ясувати причини того чи того невербального реагування, установити зв'язок між його типом та інтро- й екстралінгвальними чинниками.

Методи дослідження

Основні методи, застосовані в роботі, – *описовий* (для характеристики досліджуваних одиниць), *класифікаційний* (для виокремлення їхніх підтипів), методи *лінгвостилістичного* й *кількісного* аналізу, метод *прагмасемантичної інтерпретації* (для вияву закономірностей комунікативно-прагматичного функціонування мовних знаків з урахуванням частотності їх поширення) тощо.

Виклад основного матеріалу

Невербальний тип комунікативної інтеракції «відбувається без участі мовних знаків із застосуванням невербальних засобів, що супроводжують або заміщують мовлення» (Осіпова, 2019: 69). Вербальний і невербальні складники комунікації перебувають у нерозривному зв'язку між собою, «співвідносяться один з одним і лише в єдності набувають певного смислу» (Савченко, 2005: 366).

Основоположниками теорії невербальної комунікації вважають Р. Бердвістелла (Birdwhistell, 1952), А. Піза (Пиз, 1995; Пиз, 2000) й Е. Холла (Холл, 1995). На матеріалі романо-германських мов засоби омовлення невербальної мови вивчали такі українські дослідники, як Т. Анохіна (Анохіна, 2006), Л. Солощук (Солощук, 2009), І. Серякова (Серякова, 2012), Ю. Скрінник (Скрінник, 2019) та ін. Вивченню мовної репрезентації невербалики в художньому дискурсі присвячені праці Л. Корневої (Корнева, 2011), Н. Войцехівської (Войцехівська, 2014; Войцехівська, 2018), О. Трумко (Трумко, 2017), Т. Космеди, Т. Осіпової (Космеда, & Осіпова, 2013; Осіпова, 2019) тощо.

Аналіз авторського мовлення уможлиблює не тільки розкриття змісту й значення невербальних засобів комунікації, але й виявлення особливостей їхньої реалізації (Трумко, 2017: 281). Омовлення параметрів невербальної комунікації посилює експресію художнього тексту, слугує вияву індивідуально-авторських особливостей мови письменника, елітарності його ідіостилю (Космеда, & Осіпова, 2013: 44–53).

Оскільки художні тексти дають змогу простежити інтенції мовця і безпомилково інтерпретувати суть тієї чи тієї його реакції завдяки поданому контексту, художній дискурс є зручним матеріалом для дослідження невербальної комунікації. Труднощі вивчення невербального реагування на маніпулятивну стратегію позитиву та її тактики полягають у тому, що компліменти-маніпулеми часто супроводжують інші типи висловлювань чи інформаційні повідомлення. Отже, як вербальна, так і невербальна реакція можуть бути відповіддю на саму маніпулятивну ситуацію або на запит маніпулятора, а не на саме позитивнооцінне висловлювання.

Невербальні складники комунікації є універсальними, що забезпечує їхню доступність і зрозумілість, незважаючи на етнокультурну належність мовця, його комунікативний досвід або комунікативні компетенції (Осіпова, 2019: 151). Невербальна реакція на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника може бути або самостійною, або супроводжувати вербальну реакцію на неї. Причому перший тип реакції є більш частотним у досліджуваному нами типі дискурсу, ніж другий: 59% порівняно із 41%.

Невербальні елементи комунікації відзначаються поліфункційністю стосовно вербальних засобів мови:

- 1) дублювальну: відтворення змісту повідомлення в словесній формі;
- 2) протиставну: вираження змісту, що суперечить значенню вербальних засобів мови;
- 3) замісну: невербаліка слугує заміщенню реплік;
- 4) доповнювальну: невербальні компоненти підсилюють вербальні;
- 5) уточнювальну: невербальні засоби комунікації уточнюють інформацію, передану вербально (Зуева, 2005). У художньому дискурсі омовлені невербальні засоби, що є реакцією комуніканта на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника, здебільшого реалізують замісну й доповнювальну функції.

Невербальний вид реагування адресата можна аналізувати залежно від каналу вираження (жести, мімічні реакції, окулесика тощо) й за емоційною забарвленістю (позитивне, нейтральне, негативне реагування). На маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника позитивна реакція адресата є домінантною серед інших

видів невербального реагування (71%). Найчастотнішою серед невербальних проявів схвалення компліментів-маніпулем постають мімічні реакції-маркери посмішки (46%): *усміхнутися / посміхнутися (самими очима), розквітнути, розлиститися / розтопитися в усмішці; прояснити* (про обличчя), наприклад (начальник мотивує підлеглого до роботи): – ...А тобі, Даниле <...> Враховуючи насущні потреби, вам, товаришу Ляшенко, не в помічниках зараз варто ходити, а взяти на себе функції комісара загону. Тим паче, що ти давно вже став для нас справжнім комісаром.

Не в спроможності приховати свою велику радість, Ляшенко **сором'язливо всміхнувся, потупив очі** (І. Головченко, О. Мусієнко).

У художньому дискурсі реакцію у вигляді посмішки описано найчастіше за допомогою дієслів доконаного виду: *всміхнутися, посміхнутися*, рідше – *осміхнутися*. Атрибутивні поширювачі лексеми “посмішка” / “усмішка” стосуються:

а) інтенсивності посмішки: *ледь помітна, широка;*

б) характеру емоцій (позитивних / негативних), які маркує посмішка: *гірка, задоволена, крива, поблажлива, розчулена, саркастична* й под.;

в) інтентності / мимовільності посмішки – *мимовільний усміх, натягнута посмішка* та ін.

Серед зафіксованих у маніпулятивному дискурсі прислівників, що характеризують посмішку, виокремлюємо такі: *задоволено, криво, ласкаво, поблажливо, приємно, розчулено, соромливо, саркастично*. Як бачимо, хоча посмішка переважно слугує вираженню позитивних емоцій, вона може маркувати й негатив (розпач і роздратування) або слугувати вираженню іронії і сарказму. Здебільшого це стосується ситуацій, коли комплімент недоречний чи оцінка, яку він репрезентує, не відповідає дійсності, наприклад:

– А де тепер ваш двоюрідний брат?

– В Петербурзі.

– Скоро до вас в гості приїде?

– Обіцяє весною.

– Тоді зразу ж до мене. Достойний у вас брат, зело достойний.

– Нічого, – **посміхається** Вікентій Петрович (священник – І. Ш.), уявляючи, якої б заспівав панотець Миколай про безпутного Демка,

коли б довідався, що той сам з начинки пікринової кислоти і гримучої ртуті готував саморобні бомби (М. Стельмах).

На позначення зміни емоційного стану й маркування усмішки типовим є функціонування словосполучення *розпливатися / сяяти в усмішці*, наприклад (начальник заохочує підлеглого до виконання небезпечного завдання): – *Я вважаю, що вам випала щаслива нагода показати свої здібності. Подумайте самі: партизанський генерал бешкетує в окрузі, вчиняє нальоти навіть на Київ, всі каральні експедиції зазнають краху, і от знаходиться людина, яка без танків, літаків і дивізій ламає хребта супербандитові. Хіба це не найкраща атестація для солдата фюрера?*

Землисто-сіре обличчя Ерлінгера засяяло усмішкою (І. Головченко, О. Мусієнко).

Одним із видів невербальних засобів комунікації є оптичні – окулесика, під якою розуміють мову очей і візуальний контакт зі співрозмовником. У маніпулятивному дискурсі репрезентована реакція очей, що маркує позитивне реагування на компліментарне висловлювання: *глянути просто в очі, насмішкувато зиркнути, розширити очі; спалахнути вогником, потеплішати* (про очі) і под., наприклад (польський стражник домагається взаємності полонянки): – *Крім ваших лихих рук, мені тут нічого боятися! Відпустіть мене, пане Сондецький, ви ж – шляхетна людина, вас знає й шанує навіть король!*

Очі коронного стражника спалахнули торжествуючим вогником (С. Тельнюк).

Одним з видів невербального реагування на маніпуляцію позитивом є симптоматична невербаліка – вегетативні, неконтрольовані свідомістю, реакції, передусім почервоніння / порожевіння шкіри обличчя: *займатися рум'янцем, (густо) зашарітися, почервоніти (від задоволення), спалахнути на виду, як на вогні горіти* і под., наприклад: *Коли вже дід повністю в настрої, Сашко згадує про велосипед, що Митоня обіцяв йому купити цієї весни. Митоня посміхається, він радий відчувати, що Сашко залежний від нього і що він тут може ставити свої умови.*

– Обіцяв, що куплю, аякже, – говорить він, пишаючись.

– Ти у мене, дідусю, самий-самий, – підливає Сашко масла.

Митоня пливе в посмішці і червоніє (О. Жовна).

Серед описів жестів адресата на позначення позитивної реакції на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника домінують рухи головою і руками: (*задоволено*) *кивнути головою*, (*задоволено*) *покручувати вуса*, (*з вдячністю*) *схилити голову*, *кивнути головою на знак згоди*, *нахилити голову на знак вдячності*, *нахилом голови подякувати за визнання*, *смиренно схилити голову*, *ствердно хитати головою*, *притискати руку до серця*, *притискати вдячно руки й ін.*, наприклад (патер зацікавлений у тому, щоб Потоцький взяв на себе всі витрати сотника): *Патер Юстовський не вірив своїм ушам.*

– *Яка шляхетність! Який жест, повний величі, – жест, гідний Стародавнього Риму!* – *захоплено белькотів він* (патер Юстовський – І. Ш.). – *Простягти руку ворогові, хамові <...> Винагородити в сто разів за збитки, що заподіяли йому інші <...> «Блаженно черево, що тебе породило, і сосці, що вигодовували тебе», – скажу я словами Євангелія.*

Потоцький задоволено покручував мусянжеві вуса (З. Тулуб). Зафіксовані також поодинокі приклади кінем на позначення різкої зміни пози: *зірватися на ноги*, *рвучко підвестися*.

Одним із видів позитивного реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника є **сміх** різної сили інтенсивності: *зареготати(ся)* (від радості), *засміятися / розсміятися* і под., наприклад (режисер запопадає перед буфетницею, яка керує підготовкою бенкету на його честь): – *Раїсо Пилипівно, ти вже, кицюню, навчи, навчи цих білоручок хоч ковбасу різати, бо ж вони тільки й знають, що чужі тексти читати та щось там мурзати по мішковині, – розважався й далі збуджений власним святом Шукальський.*

Дружини дружно мовчали: добре знали схидний і непередбачуваний норов екс-мужа. Тож тільки у незалежної і золоторукої Раїси Пилипівни весело заколихався у відповідь на жарти Стасика пишний бюст (Г. Тарасюк).

Реакція у вигляді сміху виникає на комплімент, який є несподіваним або містить іронію чи мовні засоби з двозначною конотацією тощо, наприклад (Сагайдачний хоче, щоб архімандрит допоміг йому повернути гетьманство):

– *Згода! Хай буде по-твоєму. Ех, кире Єлисею! Не монахом тобі бути, а канцлером або великим візиром. Прогавив ти свою кар'єру, отче святий!*

– *Ще побачимо, – засміявся архімандрит* (З. Тулуб).

Причини позитивного невербального реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника збігаються з причинами позитивного вербального реагування на неї. До них відносимо передусім приємність позитивної інформації про себе для адресата, важливість співрозмовника, об'єктивність позитивної оцінки й удадо дібрані форма компліменту та предмет оцінювання.

На матеріалі обраних для аналізу художніх текстів позитивну невербальну реакцію спостерігаємо на компліменти-маніпулеми, у яких предметом оцінки постають:

- особистісні якості співрозмовника, зокрема його характер, моральні й розумові риси, гостинність, працьовитість, витривалість (19%);
- здібності / таланти, ділові якості (15%);
- загальна (комплексна) позитивна оцінка: *скарб, чудова, найкраща жінка у світі* і под. (13%);
- належне співрозмовнику чи пов'язане з ним (статки, майно, члени родини і под.) (11%);
- зовнішність співрозмовника (10%);
- результати праці / діяльності співрозмовника чи осіб, з якими він тісно пов'язаний (8%);
- високий статус співрозмовника і його влада (7%);
- ім'я співрозмовника (2%).

15% прикладів позитивного невербального реагування зафіксовано на компліменти, що маркують позитивне ставлення до співрозмовника. Як бачимо, позитивна невербальна реакція адресата в досліджуваному типі дискурсу найчастіше спостерігається на компліменти-маніпулеми, у яких предметом позитивної оцінки постають його особистісні якості. Відзначимо також типовість опису невербальної реакції, вираженої декількома каналами, наприклад:

(1) (чоловік пом'якшує відмову) – *Ти дуже гарна. Ти чудова. Колись років у сімдесят п'ять я пошкодую про це. Але ні.*

Вона прикусила губку й опустила руку (Є. Євген);

(2) (начальник переконує підлеглого залишитися працювати в установі) – *Без вас ми не закінчимо «лоцмана». І в кого ви позичаєте очей, коли повернеться тато Гриша? Від'їжджаючи, він наказував: тримайтеся Костя! Без його золотих рук не впраєтесь...*

Обличчя Костя рожевіє, сердито стулені вуста ламає мимовільний усміх (А. Дімаров).

Нейтральне невербальне реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника серед інших видів реагування посідає другу сходинку (19%). Така реакція здебільшого маркує такі емоційні стани, як подив, знічення, байдужість, апатія, нудьга, смирення та розгубленість.

Досліджуваний матеріал дав змогу зафіксувати випадки нейтрального реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника, що знайшло вияв у:

а) описі реакції очей – потуплення погляду, щулення, відведення очей і под., наприклад (князь хоче взяти письменника на службу): – *Ви мені подобаєтесь, мосьпане, – повагом, розтягуючи слова, мовив князь. – І я буду радий вас бачити серед гостей на наших раутах... Щодо служби... – Князь якусь хвилю шулювся на сонячного зайця на обличчі царя* (Б. Левін);

б) описі міміки, наприклад (сподіваючись повернути своє вкрадене майно, Арсен запобігає перед пашою): – *Хай буде мир домові цьому! Я вітаю тебе, найясніший господарю Каладжі-бей! Спасибі, що дозволив ступити перед твої очі і усолодити свій слух твоїми мудрими словами!*

Його (паші Каладжі-бея – І. Ш.) **сиві кострубаті брови від подиву поповзли вгору**: він не сподівався, що якийсь там купчик з далекої, варварської країни зуміє так тонко улестити йому. А лестощі у вищих колах Османської імперії вважалися ознакою хорошого тону і ні в кого не викликали осуду й огиди. Від задоволення булькаті брунатні очі паші заблищали (В. Малик);

в) описі жестів / перебігу діяльності (зітхання, жування, кашляння, позіхання, смиренне схиляння голови), відсутності вербальної реакції: *мовчати, не ворухнути жодним м'язом на обличчі* та ін., наприклад (польський канцлер підбурює візира пристати до короля, зрадивши козаків): – *Дати черні перемогти не в твоїх інтересах, великий візир. Ти, розумний і далекоглядний, зваж: козаки завжди були твоєму царству ворогами...*

Жоден м'яз не ворухнувся на кам'яному обличчі Сефер-Казі (Н. Рибак).

Нейтральну реакцію на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника відображено й в описі внутрішнього мовлення героїв та їхнього ментального стану. Ідеться про неслухання, ніяковість, стан ступору, байдужість до лестощів, наприклад (князь запрошує письменника на службу): – *Чи не пішли б до мене? В канцелярії дуже потрібні люди, які знають справу, одне слово, тямущі люди потрібні.*

В канцелярію? Словам про “тямущих” не надав значення, бо йшлося про роботу в канцелярії, остогидлу ще в молоді роки (Б. Левін).

До причин нейтрального реагування на маніпулятивну тактику позитиву відносимо:

1) неочікувану або ненормативну поведінку співрозмовника, зокрема комунікативну, наприклад (хворий залицяється до санітарки):

– *Не розважила б ти хворого, крихітко?*

Швабра випала з рук і вдарилась об підлогу.

– *Що за жарти?* (О. Печорна);

2) низький статус маніпулятора або його незначущість для комунікативного партнера, наприклад Сильвестр Косов (митрополит), нахилившись, говорив (єрусалимському патріарху Паїсію – І. Ш.): – *Невідомі його* (Богдана Хмельницького – І. Ш.) *умисли, і вчинки його нестримні, суворий у гніві своєму і возомнив, аки апостол, право має долями людей вершити. Уповаю на вас і на вашу вмілість лева обернути в ягня і жовч у серці замінити елеєм.*

Патріарх не слухав Косова (Н. Рибак);

3) розуміння інтенцій маніпулятора й небажання задовольняти його запиту, наприклад (Фросина хоче, щоб сусідка пригостила її вишнями): *Знову натякнула:*

– *А таки добре взимку ягідку зі слоїка <...> Не в усіх вишень стільки <...>*

Явдоха взялася з мітлу:

– *Мушу подвір'я домести. Може, нині приїде <...>* (про сина – І. Ш.).

Фросина мовчки подибала до хвіртки (Б. Мельничук);

4) екстралінгвальні фактори: невідворотність або невизначеність ситуації, неможливість вирішити проблему, непривабливість імпліцитної пропозиції для адресата, недовіра до комунікативного партнера, байдужість і под., наприклад (дівчина хоче сподобатися

чоловіку): – *Ти маєш волю і ти відважний!* – *упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглая. – Саме за це ти так скоро й подобався мені <...> Подобався, звичайно, як людина.*

<...> Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажеврила внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлестило її захоплення ним як відважною і вольовою людиною, з другого – він не зовсім вірив їй (М. Хвильовий).

Типовим у досліджуваному типі дискурсу є опис певної фізичної активності адресата, що прямо чи імпліцитно протиставляється іншому (вираженому вербально чи невербальному) реагуванню і передає індіферентність до лестоштів (*мести хату, жувати яблуко* й т. ін.), наприклад: *А Іван Виговський скам'яніло сидів на лаві, широко розставивши лікті на столі, і мляво жував квашене яблуко (Н. Рибак).*

Серед видів реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника виокремлюємо комунікативно значуще мовчання. Здебільшого така реакція об'єкта маніпулювання зумовлена його розгубленістю і невизначеністю ситуації, наприклад (гетьман залицяється до туркені): – *<...> Слово гонору, я за все життя не зустрічав більш красивої, ніжної, милої дівчини, як ти, моя південна трояндо! П'ю за тебе, Адіке, і сподіваюся, що й ти вип'єш за здоров'я твого гетьмана, який одинокі коротає тут своє життя і буде радий, якщо ти розділиш його самотність <...>.*

Всі затихли. Слова гетьмана були недвозначні і прозорі. Одно було незрозуміле: що пропонував гетьман цій молодій красивій туркені – своє тимчасове захоплення чи руку й серце?

Златка не знала, що сказати (В. Малик).

Негативне невербальне реагування на маніпуляцію позитивом є порівняно нечастотним (11 %). У художньому дискурсі його репрезентують опис візуального контакту (*вп'ялити очі, зверхньо, здивовано / злякано подивитися / глянути, зміряти (зверхнім / презирливим) поглядом* і т. ін.), мімічних реакцій (*нахмурити брови, скривити лице (в гіркій посмішці), скривитися, прикусити губу, поморщитися* та ін.) і жестів (*замахати руками, заперечно хитнути / хитати головою, опустити руки* і под.), що маркують обурення, незгоду, образу, неохвалення, зневагу, наприклад (Дмитро домагається прихильності Анни):

– *...Відійди. Чого ти вчепився до мене?*

– А якщо я тебе люблю?

Злякано глянувши на нього (Дмитра – І. Ш.), **Анна заперечно хитнула головою**. Ніяка то не любов (Н. Гурницька).

Негативну реакцію на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника, зокрема невербальну, спостерігаємо як відповідь на невдалу форму компліментарного висловлювання, наприклад (учителька заохочує ученицю):

– Ой, як гарно, ой, які чудові віршики! Це ж треба подати на конкурс! – загорілася нова шанувальниця юного таланту.

– Це не віршики. Віршиків не буває! – **підняла голову і закусила губу юна авторка** (Л. Романчук). Як бачимо з наведеного вище прикладу, невдало обрана форма слова – “віршики” (замість “вірші”) спричинила негативну реакцію адресата, репрезентовану вербальними й невербальними засобами спілкування.

Як і вербальну реакцію негативного характеру, негативне невербальне реагування спричинюють невдало обраний предмет оцінювання або двозначність компліменту-маніпулеми, що особливо часто спостерігається в ситуаціях міжгендерної комунікації, наприклад (дівчина виявляє інтерес до незнайомця): – *І хто ж то в нас такий молоденький і гарненький?* – сказала-проспівала *Оленка*.

Валік відразу геть почервонів, збентежився, закліпав очима. Став мовби тоже дівчинкою, тільки соромливою (В. Лис).

Негативне реагування адресата спостерігаємо й на маніпулятивно спрямований комплімент, що містить іронію або має фамільярну тональність, наприклад (Аспірін хоче гармонізувати стосунки з Оленою):

– Мені твоя вчителька телефонувала, – сказав Аспірін.

Олена обернулася в дверях:

– Навіщо?

– *Боїться, щоб тебе не вихопили в неї з-під носа*. Скарб... – Аспірін засміявся.

Олена зміряла його презирливим поглядом. Двері за нею зачинилися (Дяченки).

Здебільшого негативне реагування на маніпуляцію позитивом спричинене екстралінгвальними факторами. Передусім ідеться про комунікативні ситуації вибачення і відмови, а також ситуації, у яких імпліцитна пропозиція неприваблива для співрозмовника чи мовець

має погану репутацію, образив співрозмовника або адресат не довіряє йому. Наприклад (учні, які засмутили вчительку, виправдовуються):

– Анжеліко Михайлівно, він зовсім не хотів вас ударити!.. – Бідний Вася, він аж спитнів! – Чесне комсомольське – не хотів! <...> Якщо директор дізнається хто, то він його вижене із школи... Ми вас усі дуже любимо, Анжеліко Михайлівно <...>.

– Бачу, як любите, – **саркастично всміхається учителька** (А. Дімаров).

Як окремих тип реакції на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника можна розглядати зміну емоційного й ментального стану адресата, зокрема покращення й погіршення настрою. Аналіз текстів художніх творів дає змогу говорити про такий тип реагування, адже письменники передають внутрішнє мовлення героїв, показують зміну їхніх думок і настрою. Описи зміни настрою об'єкта маніпулювання в бік покращення є домінуючими порівняно зі змінами в бік погіршення – відповідно 83% і 17%: *відтанув (-ла), (знову) відчув (-ла) себе в доброму настрої, зрадів (-ла), повеселишав (-ла); розквітнув (-ла), розчулився (-лась), споважнів (-ла); злість ущухає, комплімент надихнув / потішив, тішив самолюбство, освіжив пам'ять; обличчя проясніло, слова зробили добрим (-ою) / явно сподобалися, став (-ла) добрішим (-ою) / ласкавішим (-ою); зворушений (-а), окрилений (-а) і под., наприклад:*

– Звідки отець знають, що я покурюю потроху? – спитала кокетливо.

– Тепер майже кожна елегантна дама курить...

Цей незграбний комплімент, на диво, не вразив Зоню, а, навпаки, війнув на неї приємним вітерцем, що освіжив її на мить. Усмінулась у відповідь отцю Йоану, а той підніс їй портсигар (І. Вільде).

У досліджуваному матеріалі знаходимо лише поодинокі приклади, що засвідчують неефективність застосованої стратегії та відсутність реакції на неї. Передусім ідеться про ситуації, коли адресат виявляє байдужість до слів адресата й відповідно не змінює свою поведінку в бажаному для маніпулятора руслі, наприклад: *Маркізов пропустив ці слова повз вуха* (В. Гаман), *Та Рехер лишився глухий до тієї улесливості* (І. Головченко, О. Мусієнко), *Ці слова не подіяли на старого* (В. Малик).

Висновки

У художньому дискурсі репрезентовані три типи невербального реагування на маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника: позитивне, нейтральне та негативне, перший із яких є домінуючим. Невербальна реакція на позитивнооцінні висловлювання-маніпулеми здебільшого репрезентована автономними конструкціями на позначення невербального реагування, але доволі частотними є також мовні одиниці-маркери невербальної реакції, що супроводжують вербальне реагування на маніпулятивно спрямовані компліментарні висловлювання.

Характер невербального реагування на маніпуляцію позитиву корелює не тільки з формальними й семантичними характеристиками компліментів-маніпулем, але й з екстралінгвальними чинниками: характером стосунків між учасниками комунікативної ситуації, привабливістю інтенцій маніпулятора для об'єкта впливу тощо. Вивчення особливостей омовлення невербального реагування адресата на інші маніпулятивні тактики становлять перспективу наших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Анохіна, Т. О.** (2006) Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силенціального ефекту в англійському художньому дискурсі. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Запоріжжя: ЗНУ.
2. **Войцехівська, Н. К.** (2018). *Конфліктний дискурс: структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти*. Київ: ВД Д. Бурого.
3. **Войцехівська, Н. К.** (2014). Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту*. Серія «Філологія», 8 (2), 4–7.
4. **Зуєва, Е. А.** (2005). Вербалізація паралингвістических актів в художественном тексті сучасної німецької літератури. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Белгород: Белгор. гос. ун-т.
5. **Корнєва, Л.** (2011). Мовна репрезентація невербальної поведінки героїв художнього твору та її роль у тексті. *Філологічні науки*, 1 (7), 114–121.
6. **Космеда, Т., & Осипова, Т.** (2013). Індивідуально-авторське восприймання параметрів невербальної комунікації в ідеостилі писателя як елітарної мовної особливості. *Мовна комунікація в епоху глобалізації*, 1 (2), 44–53.
7. **Осіпова, Т. Ф.** (2019). *Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки*. Харків: Вид-во Іванченка І. С.
8. **Пиз, А.** (1995). *Язык жестов: как читать мысли других людей по их жестам*. Москва: Ай-кью.
9. **Пиз, А.** (2000). *Язык телодвижений*. Санкт-Петербург: Изд. дом Гутенберг.
10. **Савченко, Л. В.** (2005). Невербальные элементы как часть улицы. *Лексико-грамматичні інновації у сучасних слов'янських мовах* (с. 365–368). Дніпропетровськ: Пороги.
11. **Серякова, І. І.** (2012). *Невербальний знак комунікації в англійських дискурсивних практиках*. Київ: Изд. центр КНЛУ.
12. **Скринник, Ю. С.** (2019). Дискурсивна варіантність вербальної та невербальної поведінки мовців при зміні соціальних

ролей (на матеріалі англійської мови). (Дис. канд. філол. наук). Харків: Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. 13. **Солощук, Л. В.** (2009). Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англійському дискурсі. (Автореф. дис. ... докт. філол. наук). Київ: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. 14. **Трумко, О. М.** (2017). Сімейний дискурс: невербальні характеристики мовлення батьків (на матеріалі творів І. Франка). «*Young Scientist*». *Філологічні науки*, 9 (49), 280–285. 15. **Холл, Э.** (1995). *Как понять иностранца без слов*. Москва: Наука. 16. **Birdwhistell, R. L.** (1952). *Introduction to Kinesics: an Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute.

REFERENCES

1. **Anokhina, T. O.** (2006) Neverbalni ta verbalni zasoby eksterioryzatsii sylentsialnoho efektu v anhlomovnomu khudozhnomu dyskursi [Non-verbal and verbal means of exteriorizing the strong effect in the English-language artistic discourse]. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia: ZNU [in Ukrainian].
2. **Voitsekhivska, N. K.** (2018). *Konfliktnyi dyskurs: strukturno-semantychnyi i komukatyvno-prahmatychnyi aspekty* [Conflict discourse: structural-semantic and comucative-pragmatic aspects]. Kyiv: VD D. Buraho [in Ukrainian].
3. **Voitsekhivska, N. K.** (2014). Movchannia yak komunikatyvno znachushchyi znak u konfliktnomu dialohichnomu dyskursi [Silence as a communicatively significant sign in conflict dialogical discourse]. *Nauk. visn. Mizhnar. humanit. un-tu. Seriia «Filolohiia» – Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series «Philology»*, 8 (2), 4–7 [in Ukrainian].
4. **Zueva, E. A.** (2005). Verbalizaciya paralingvističeskix aktov v xudozhestvennom tekste sovremennoj nemeckoj literatury [Verbalization of paralinguistic acts in the literary text of contemporary German literature]. *Candidate's thesis*. Belgorod: Belgor. gos. un-t [in Russian].
5. **Kornieva, L.** (2011). Movna reprezentatsiia neverbalnoi povedinky heroiv khudozhnogo tvoru ta yii rol u teksti [Linguistic representation of the non-verbal behavior of heroes of a work of art and its role in the text]. *Filolohichni nauky – Philological sciences*, 1 (7), 114–121 [in Ukrainian].
6. **Kosmeda, T., & Osipova, T.** (2013). Individual'no-avtorskoe vosproizvedenie parametrov neverbal'noj kommunikacii v ideostile pisatelya kak e'litarnoj yazykovej lichnosti [Individual author's reproduction of the parameters of non-verbal communication in the ideological style of the writer as an elite linguistic personality]. *Yazyk i kul'tura v e'poxu globalizacii – Language and culture in the era of globalization*, 1 (2), 44–53 [in Russian].
7. **Osipova, T. F.** (2019). Neverbalna komunikatsiia ta svoieridnist yii omovlennia v ukraïnskomu dyskursi: fenomen verbalizatsii neverbaliky [Non-verbal communication and the originality of its verbal representation in Ukrainian discourse: the phenomenon of verbalization of the non-verbal]. Kharkiv: Vyd-vo Ivanchenka I. S. [in Ukrainian].
8. **Piz, A.** (1995). *Yazyk zhestov: kak chitat' mysli drugix lyudej po ix zhestam* [Body language: how to read other people's thoughts by their gestures]. Moskva: Aj-k'yu [in Russian].
9. **Piz, A.** (2000). *Yazyk telodvizhenij* [Body language]. Sankt-Peterburg: Izd. dom Gutenberg [in Russian].
10. **Savchenko, L. V.** (2005). Neverbal'nye elementy kak chast' ulicy [Non-verbal elements as part of the street]. *Leksyko-hramatychni innovatsii u suchasnykh slovianskykh movakh – Lexico-grammatical innovations in modern Slavic languages* (pp. 365–368). Dnipropetrovsk: Porohy [in Russian].
11. **Seryakova, I. I.** (2012). *Neverbal'nyj znak kommunikacii v angloyazyčnyx diskursivnix praktikax* [Non-verbal sign of communication in English-language discursive practices]. Kyev: Izd. centr KNLU [in Russian].
12. **Skrynnik, Yu. S.** (2019).

Dyskursyvna variantnist verbalnoi ta neverbalnoi povedinky movtsiv pry zmini sotsialnykh rolei (na materiali anhliiskoi movy) [Discursive variance of verbal and non-verbal behavior of speakers when they change their social roles (based on English)]. *Candidate's thesis*. Kharkiv: Khark. nats. un-t imeni V. N. Karazina [in Ukrainian]. 13. **Soloshchuk, L. V.** (2009). Vzaiemodiia verbalnykh i neverbalnykh komponentiv komunikatsii u suchasnomu anhlovnomu dyskursi. [Interaction of verbal and non-verbal communication components in modern English-language discourse]. *Doctor's thesis*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian]. 14. **Trumko, O. M.** (2017). Simeinyi dyskurs: neverbalni kharakterystyky movlennia batkiv (na materiali tvoriv I. Franka) [Family discourse: non-verbal characteristics of parents' speech (based on the works of I. Franko)]. «*Young Scientist*». *Filolohichni nauky – «Young Scientist»*. *Philological sciences*, 9 (49), 280–285 [in Ukrainian]. 15. **Xoll, E.** (1995). *Kak ponyat' inostranca bez slov [How to understand a foreigner without words]*. Moskva: Nauka [in Russian]. 16. **Birdwhistell, R. L.** (1952). *Introduction to Kinesics: an Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute [in English].

Шкіцька Ірина Юрївна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності, Західноукраїнський національний університет; вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46020, Україна.

Тел.: +380979686541

E-mail: i.shkitska@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

Shkitska Iryna Yuriivna – Doctor of Philological Sciences, Full Professor, Professor at the Department of Information and Sociocultural Activity, West Ukrainian National University; 11 Lvivska Str., Ternopil, 46020, Ukraine.

Надійшла до редакції 8 березня 2021 року

CITATION

ДСТУ 8302:2015: Шкіцька І. Ю. Омовлення невербального реагування адресата на маніпуляцію позитивом у художньому дискурсі. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2021. Вип. 54. Ч. II. С. 172–187. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.2.16>

АРА: Шкіцька, І. Ю. (2021). Омовлення невербального реагування адресата на маніпуляцію позитивом у художньому дискурсі. *Лінгвістичні дослідження*, 54 (II), 172–187. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.2.16>